Murai András–Tóth Eszter Zsófia

Helyzetfüggő. A kontextus szerepe a személyes emlékezet társas szerveződésében

Tanulmányunk a személyes emlékezet társadalmi beágyazottságának témáját a visszaemlékezés szituációjának nézőpontjából elemzi. Kiindulópontunk, hogy a közösséget összetartó múlt többek között a személyes elbeszélések útján válik a közös, mediatizált tudás részévé. A személyes emlékek azonban a történet-elbeszélés során mindig „alkalmazkodnak" a konkrét kommunikációs szituációhoz és az interakcióban résztvevőkhöz; így ezeket például a médiaszövegekből ismerhető köztörténeti narratíva is befolyásolja. Írásunk az egyéni és a kollektív emlékezet viszonyának megértéséhez azzal kíván hozzájárulni, hogy az emlékezési mechanizmusokra ható tényezőket dialógushelyzetekben, konkrét esettanulmányok, videóra felvett visszaemlékezések[1] kvalitatív elemzésével vizsgálja. Amellett érvelünk, hogy a társas szituáció jelentésalkotó hatással van a múlt megjelenítésére.

1. Emlékezéstöredékek

> „Nagyon szomorú volt a falu népe, nagyon el voltak keseredve, hogy most mi lesz. Egy ideig meg is voltak aztán, utána meg megint csak jött megint csak jött a rossz minden. A Rákosi-rendszer után jött a Kádár-rendszer. A Kádár-rendszerbe aztán az 58-as, 59-es évekbe' tudomásunkra jutott, hogy alakulnak a téeszek". (Az első interjú Csipkereki nénivel.)

> „Hát az a híres kommunista rendszer, az a híres Rákosi-rendszer, Kádár-rendszer uralkodott.[…] Az olyan egy ronda, gonosz rendszer volt, hogy amit a te dédpapád, dédmamád, vagy amit én gyerekként megdolgoztam, annak az eredményét mind elvitték". (A második interjú Csipkereki nénivel.)

> „Ide akarták hozni a szobrot a bányászklub elé, és elindították, hogy beköltöztetik […]. De nem érhette meg szegény, mert aki csinálta a szobrot, a K. Attila, ő is meghalt autóbalesetben. […] Karambolozott, az egész család meghalt, csak a kislány maradt meg, 14 éves vagy 13 éves kislány. A többi, mindenki meghalt." (Az első interjú – otthonában – a bányásszal, akiről szobrot készítettek 1955-ben.)

> „Ő meghalt (…) autóbalesetbe'. Balaton környékén ment az egész család. 13 éves leánygyerek maradt meg, többi mindenki meghalt. Felesége, ő is. Krizsánnak hívták". (A második interjú – a szobornál.)

Az itt idézett történetrészletek két visszaemlékezővel, két-két alkalommal készített interjúban hangzottak el: mindkét esetben megváltoztattuk az interjú szituációját. Míg az első alkalommal a visszaemlékező asszony egy unokájának

1 Interjú N. I.-névl, Csipkerek, 2009. április; interjú L. E.-vel, Oroszlány, 2009. április. Köszönjük a Nyugat-magyarországi Egyetem kommunikáció és médiatudomány szakos hallgatóinak munkáját.

válaszolt arra a kérdésére, hogyan élte meg az 1950-es, 1960-as éveket, a második alkalommal ugyanerre a kérdésre három unokájának és a lányának mesélve válaszolt. A bányász, akinek alakját 17 éves korában szoborba öntötték 1955-ben, először otthonában mesélte el a szobor megalkotásának története mellett a szobrászművész halálát, másodszor pedig a helyszínen, a szobornál. Hipotézisünk, hogy ugyanazon emlék felidézése a kommunikációs szituáció (többek között az interakció és a helyszín) hatására megváltozik.

Miért adjuk elő ugyanazon emlékünket eltérő időben és helyzetben különbözőképpen? A múlt megjelenítésének képlékenysége egyaránt függ belső és külső tényezőktől; a személyiségtől, valamint attól a társas helyzettől, amelyben megfogalmazódik. Tanulmányunk ez utóbbit: a kontextus és az emlékezet összefüggését állítja középpontba, s amellett érvel, hogy a társas szituáció jelentésalkotó hatással van a múlt megjelenítésére. Eszerint az interakció szituációja és az emlékezés között oksági viszony áll fenn. A gondolatmenet többek között annak a kérdésnek a megválaszolására irányul, lehet-e a kontextust alkotó tényezőket funkciók alapján tipizálni az interakcióban megfogalmazott emlékekre vonatkozóan?

A személyes emlékezet olyan „kultúrateremtő társas tevékenység", amely fontos szerepet játszik a társadalmi emlékezet előállításában (Kovács, 2005: 11). Éppen ezt a kultúrateremtő társas tevékenységet láthatjuk működés közben a visszaemlékezők többször elbeszélt emlékeit elemezve. Láthatóvá, értelmezhetővé válik az a folyamat, amikor a kommunikatív emlékezet kollektívvá alakul át. Ezek a szövegek nem azért érdekfeszítőek, mert a visszaemlékezők autentikusan beszélnek nagy történelmi eseményekről, hanem azért, mert az emlékezés folyamatáról, a megélt történelem függvényében a szemtanúk által újra és újra konstruálódó múltképről szólnak.

Gyáni Gábor hangsúlyozza, hogy a kollektív emlékezet három réteget foglal magába: a személyes emlékezést, a hagyományt, valamint a történeti tudatot (Gyáni, 2010: 295–296, 302–303). Az elemzett történetek azt az átmenetet ábrázolják, amikor a személyes emlékezés hagyománnyá alakul. A visszaemlékezők történeteit olvasva, elemezve – már csak az interjúpartnerek életkora miatt is – tanúi lehetünk annak a folyamatnak, ahogyan a történelmivé érett múlt primer ágensi tapasztalatait osztják meg az egykori szemtanúk a jövendő generációkkal (Gyáni, 2010: 85). Jan Assmann nyomán a kommunikatív emlékezet időtartamát mintegy két emberöltőben, 80–100 évben határozhatjuk meg (Assmann, 1999: 49–66). A kommunikatív emlékezet időtartamának fele, a negyven-ötven év, ismét kritikus küszöbnek tűnik. Negyven év elteltével a csoport azon tagjai, akik fiatal felnőtt korukban egy jelentős esemény részesei voltak, számolni kezdenek a közelgő elmúlással, és motivációjuk megnő, hogy élményeiket rögzítsék és áthagyományozzák (László, 2003). Visszaemlékezőink pontosan ehhez a generációhoz tartoznak.

Jörn Rüsen különbséget tesz normális, kritikus és katasztrofális történelmi tapasztalat között a 20. század történelmére vonatkozóan (idézi Gyáni, 2010: 369). A tanulmányunkban elemzett interjúkban felidézett történelmi eseményeket az első esetben inkább a kritikus, míg a másodikban a normálisnak számító tapasztalatok közé sorolhatjuk. Az első visszaemlékező az 1950-es évek és 1956 megéléstörténetét – főként az első alkalommal – olyan keretbe szerkesztette, amelyben a médiaszövegekből ismerhető köztörténeti narratíva elvárásainak megfelelően életét a 20. század nagy történelmi eseményeihez igazítva dramatizálta (az 1950-es éveket a padláslesöprések koraként jelenítette meg, 1956-ot pedig a szegénység és nyomorúság miatti lázadásként).[2] Ez az elbeszélésmód inkább olyan történetek szerkesztésének kedvez, amelyek révén a múlt „tipikusként" jeleníthető meg, és kevésbé tűnik elő az egyéni élettapasztalat. Ez az említett szöveg elsősorban amiatt érdekes, mert az interjúszituáció módosításának hatására – a visszaemlékező a második alkalommal több unokájának mesélt – jobban egyéniesítette az elbeszélést. Ha csak egy-egy történettöredék, morzsányi elbeszélésrészlet erejéig is, de ő maga is szereplővé vált a történetekben, és másokat is perszonalizált az elbeszélésben: nem a személytelen hatalom képviselőiről beszélt, hanem hús-vér emberekről. A két különböző alkalommal szerkesztett elbeszéléseiben a történelem szociális reprezentációjának újraalkotása zajlott (László, 2003).

A másik visszaemlékező, egy bányász, azzal, hogy 17 éves korában szobrot készítettek róla, amely ma is áll a város egyik – muzealizált – szabad terén, egy pillanatra kiemelkedett társai közül. A paternalista állam olyan gesztust tett, amellyel ő más lett, mint akikkel együtt dolgozott; erről az interjúszituációban mesélt is. A vele készített két interjúban érzékelhetően másként beszélte el a történteket a helyszín hatására: első alkalommal otthonában, második

2 Lutz Niethammer is azt tapasztalta, hogy a visszaemlékezői is gyakran alkalmazkodtak elbeszéléseikben a köztörténeti elvárásokhoz (Niethammer, 2002: 108).

alkalommal a szobornál beszélt az egykor történtekről. Ez utóbbi alkalommal valószínűleg a hely és az eredeti tárgy (a szobor) is befolyásolta az emlék módosult megjelenítését.

Az interjúszituációk átalakításának kísérletével nem elsősorban az emlékezet szelektív természetét és rugalmasságát akartuk igazolni, hanem a kommunikátum (az elbeszélt emlékek) szituációhoz kötődő viszonyát. A vizsgálat módszertana – a videóra vett interakciók összehasonlítása – azonban oly sok problémát és kérdőjelet vet fel, hogy az eredmények elemzése mellett ki kell térni „az emlékezet mint társas konstrukció" állítás empirikus vizsgálhatóságának kérdésére is.

2. Elméleti–fogalmi keret

Az interperszonális helyzetekben részt vevő személyek, valamint a kontextus további elemei az emlék előállításának (manifesztálódásának) konstitutív tényezőiként szerepelnek. A társalgási helyzetek nyilvános jelentéseket hoznak létre. A nyilvános azt jelenti, hogy az egyéni mentális folyamatok beágyazottak a komplex kulturális és szociális folyamatokba (László, 2004: 324–340).

Ezen megállapítás elméleti hátterét két, tárgyában különböző felfogás jelenti: az emlékezet konstruktivista felfogása és a kontextusnak a kommunikációban betöltött meghatározó szerepét tárgyaló megközelítések. A személyes emlékezet konstruktivista megközelítése a 20. század első harmadában terjedt el, majd a század utolsó évtizedeiben és napjainkban – többek között a narratív pszichológia, valamint az emlékezet és az érzelem összefüggéseit vizsgáló teóriák kapcsán – újra erőre kapott. Az emlékezetelméletek mellett szükséges kiemelni azt a kommunikációelméleti nézőpontot, amely a társas helyzetek működéséhez szükséges közös valóság megteremtését hangsúlyozza. Eszerint az interakcióban a jelentésképzés folyamata és használata kölcsönhatásban teremtődik meg (Habermas, 1997).

2.1. Társalgási emlékezet

A társalgó/társalgási emlékezet (conversational remembering) kifejezés az interakcióban zajló visszaemlékezésekre utal. Abból indulunk ki, hogy a szándékosan „kikeresett" emlékekben kifejeződik az emlékezés konstruktív természete (Kónya, 2000: 160). A társalgó emlékezés kifejezés arra (is) utal, hogy a beszélgetés célja a múlt együttes (re)konstrukciója. A dialógus résztvevői a jelenben közösen „hozzák létre" az emlékeket, kérdésekkel, megjegyzésekkel segítik az emlékezést.

Hasznosnak tűnik a társalgási emlékezéstől megkülönböztetni az emlékezeti monológot, miközben a kettő közötti azonosságot is látnunk kell, ugyanis az emlékezés szervezőelve mindkét esetben a múltbeli élmények kommunikálhatósága. Kérdés persze, mit értünk monológ alatt? Akkor is interakcióról van szó, ha valakinek elmeséljük egykori élményünket, s az illető „csak" meghallgat minket, hiszen a szándékos felidézés és közlés a szerepektől vagy az énbemutatástól elválaszthatatlanul zajlik ekkor is. A napló formában rögzített emlékek esetében is a társas szabályok hatása ismerhető fel – még akkor is, ha ez utóbbi forma jóval nagyobb lehetőséget biztosít az asszociációknak, mint az interakció társadalmilag szabályozott módja; a társalgási stratégiák alkalmazása inkább gátolja az emlékek aszszociatív csapongását, legalábbis azok nyilvános közlését. Kónya Anikó megfogalmazásában a „közölhetőség adja az emlék kollektív jellegét", a társalgási emlékezés és az emlékezeti monológ esetében is (Kónya, 1999: 550). De mit foglal magában a „közölhetőség"? Egyrészről az elbeszélést, mint kulturálisan meghatározott kommunikációs formát. A történet mások által is értelmezhető módon ad értelmet a múlt eseményeinek. Ugyanakkor a „közölhetőséghez" a kontextus egyéb, többek között az elbeszélő szerkezetet is alapvetően meghatározó tényezői szintén hozzátartoznak.

2.2. A személyes emlékezet konstruktív felfogása

Az emlékezés a mindennapi társas helyzetek alapvető rítusa. Az emlékezés gyakorta emlékeztetés. Hétköznapi tapasztalatunk, hogy a múltbeli események, élmények felidézésének, illetve felidéződésének számos kiváltó oka

lehet. Egy hely, egy illat, egy fénykép, egy másik személy. Az emlékezet tehát szelektíven működik, az aktuális helyzetben valami a felszínre hozza a múlt adott szegmensét.[3] Ugyancsak gyakori tapasztalatunk lehet, hogy ugyanazon múltbeli eseményt különböző helyzetekben nem ugyanolyan módon elevenítjük fel; valószínűleg némileg másként, szerepünkhöz és a hallgatósághoz igazodva adjuk elő egyazon történetünket családi környezetben, mint baráti társaságban, vagy épp munkatársainkkal beszélgetve. Ebből a megfigyelésünkből pedig az emlékezet rugalmassága, a múlt szerkesztettsége mellett szituáció- és szerepfüggőségére következtethetünk.

Az emlékezettel foglalkozó elméletek közös nevezője, hogy a személyes emlékekre mint konstrukciókra tekintenek. A témában született írások hangsúlyozzák, hogy a személyes emlék nem befejezett, bárhol és bármikor előhúzható fixált tudás, hanem a jelen érdekeinek megfelelően (re)konstruált.

A 20. század első harmadában két olyan könyv jelent meg az emlékezésről és az emlékezet működéséről, amely ma is alapvetőnek számít az emberi memóriáról és a társadalmi szintű emlékezetről való gondolkodásban. Maurice Halbwachs francia szociológus és Frederic C. Bartlett angol pszichológus munkája egyaránt a konstruktivista emlékezetfelfogások inspirációivá váltak (Bartlett, 1985; Halbwachs, 1967, 2000). Ezen megközelítések a személyes emlékezetet a külvilág függvényének tekintik, és azt hangsúlyozzák, hogy az aktuális környezeti hatások, keretek alakítják. Halbwachs szélsőségesebb nézeteket vall, Bartlett óvatosabb a következtetések megfogalmazásában, de mindkettőjük állítása szerint az egyéni memória működése és tagolása a környezet hatásának és a társadalmi együttműködésnek az eredménye.

Napjainkban a személyes emlékezetre vonatkozó kutatások közül legnagyobb szerepe a narratív pszichológia eredményeinek, valamint olyan pszichológiai vizsgálatoknak van, amelyek az érzelmek szerepével foglalkoznak. A narratív pszichológia képviselői a történetszerkesztés és az emlékezeti struktúrák egymásra hatását vizsgálják. Azt hangsúlyozzák, hogy személyes emlékeink konstruálása az elbeszélés szabályait követi, ez utóbbiak pedig a kulturális mintákat. Tehát az egyéni emlékezet a történetmondás kulturálisan meghatározott sémáinak követése miatt fakad a társas létből (László, 2005; Pléh, 1985).

Más nézőpontok képviselői az emlékezés és az érzelmi állapot ok-okozati összefüggéseit hangsúlyozzák: „Az érzelmi élmények kulcsszerepet játszanak a társas információ emlékezeti tárolásában" (Bower & Forgas, 2007: 99). Eszerint emlékezetünk formálásában leginkább az érzelmek és a motiváció játszik szerepet. Jobban emlékezünk azokra az eseményekre, amelyekkel kapcsolatban erős érzelmet élünk át, és amelyek motivációs jelentőségűek. Részletesebben emlékezünk vissza arra, mit csináltunk egy, a köztörténeti narratíva szempontjából jelentősnek tartott esemény napján: legyen az Kennedy elnök vagy Antall József halála.[4] Ugyanez az összefüggés létezik a felidézésre vonatkozóan is, vagyis az aktuális érzelmi állapot befolyással van az emlékek felidézésére. Az emlékezés hangulatállapot függősége mellett érvelve Bower például azt hangsúlyozza, hogy a pillanatnyi kedélyállapotunkkal érzelmileg megegyező tapasztalatainkat nagyobb eséllyel idézzük fel (Bower, 1992).

Az emlékezés perspektíváját tekintve is beleütközünk az emlékezés konstruktív felfogásába. E szerint megkülönböztethetünk megfigyelő és beleélő emlékezetet (Nigro & Neisser, 1992). Az előbbi egy elképzelt nézőpont, amikor kívülről látom magamat, a beleélő perspektívánál pedig úgy idézem fel az eseményeket, ahogyan eredetileg láttam a helyzetet.[5] A megfigyelő perspektíva a tudatosság magas fokát jelzi, a múltbeli események feldolgozása, így a rekonstrukció melletti érvként is tekinthetjük. Nigro és Neisser szerint a megfigyelői perspektíva a régebbi emlékek felidézésénél valószínűbb, és stratégiaként is alkalmazhatják a személyek – ám kérdéses, hogy ez sikerülhet-e, ha például valaki tárgyilagosan akarja elmondani a múltbeli élményét. Valószínűleg nem minden esetben lehet ezt a két perspektívát ilyen egyértelműen szétválasztani; továbbá a kettő váltakozva is megjelenhet egyazon emlék felidézésénél, és talán a felidézés funkciója és körülményei is befolyásolhatják, hogy melyik perspektívát „választja" az emlékező.

Az emlékezetre vonatkozó elméleteket összegezve azt mondhatjuk, hogy az általánosan elterjedt felfogás szerint az emlékezet társas természetű, a kultúra és a környezet hatására a jelenben létrejövő konstrukció.

---

3 Ezért alkalmazzák gyakorta az emlékezetre a tárház metaforát, amely utal arra is, hogy az emlékezés során az emlékező jelentőséget tulajdonít valamilyen múltbeli eseménynek, tehát valamelyiket kiemeli, míg más történést feledésben hagy. Az emlékezet metaforáiról bővebben lásd Weinrich (2002), Draaisma (2002).

4 Brown és Kulik nevezte el a jelenséget vaku-emlékezetnek, a Kennedy-gyilkosság emlékezetével kapcsolatos vizsgálatuk során (Brown & Kulik, 1997: 73–99).

5 E kettőt különböztette meg Freud, amikor a gyermekkori emlékek visszaidézéséről írt (Freud, 1992).

Az emlék megjelenítése különböző tényezők bonyolult viszonyának függvénye. Az (a) elbeszélő konvenciókon és a (b) személy hangulatán túl (c) a szubjektum állapota (neme, életkora, érzelmei, énképe); (d) a múltbeli esemény és az emlékezés jelene között eltelt idő; (e) a múltbeli esemény felelevenítésének, elmondásának gyakorisága; (f) a kontextus és az interakció (az emlékezés funkciója, körülményei, az emlékező szerepe, az interakcióban alkalmazott stratégia) mind együttesen alakítja a múlt megjelenítésének aktuális változatát. Így az előbb megfogalmazott hétköznapi tapasztalatokat absztrahálva, valamint a diszkurzív emlékezetkutatás eredményeit alapul véve megfogalmazhatjuk, hogyan is tekintünk a következőkben az emlékre, a múltban átélt élmény megjelenítésére a társas helyzetben. Eszerint olyan jelentéskonstrukció, amely (1) közös terméke a résztvevők kommunikációjának, (2) mindig az adott helyzet, körülmények hatására ölti adott formáját, (3) a jelen horizontjából történik, ami meghatározza a szelekciót és az értelmezést.

2.3. A kontextus és a társas emlékezés

A társas helyzetek kommunikációs nézőpontú megközelítése lényegében a jelentés-előállítás mechanizmusára, az erre ható tényezőkre mutat rá. Többek között arra, hogy a társas emlékezésnek – mint valamennyi kommunikációs helyzetnek – mindig van szituációja, ideje és tere; mindig konkrét interakcióban keletkezik. A kontextus pedig „drámai módon meg tudja változtatni a visszaemlékezést" (Pataki, 2004: 66).

Az interakciós helyzetekkel kapcsolatban a szituáció, a cél és a releváns kommunikációs aktus között összefüggést érdemes feltételeznünk. Nem szükségszerűen kauzális kapcsolatot, inkább „mintákat, szabályosságokat vagy játékszabályokat" (McQuail, 2003: 307).

2.3.1. A kommunikáció kontextusáról

A kommunikáció mindig konkrét időben és helyen történik, sohasem önállóan, a társadalmi összefüggések kizárásával létezik (Horányi, 2007: 11). A kommunikációnak ezt a keretét, az adott dologgal (pl. szöveggel) összefüggésben lévő tényezők együttesét nevezzük kontextusnak.[6] „A kommunikációhoz szorosan hozzátartozik az a közeg, amelyben a kommunikatív aktus végbemegy, mert ez a közeg hatással van a kommunikáció tartalmára (a kommunikátumra)" (Domschitz & Hamp, 2007: 101). Megkülönbözethetjük továbbá a szövegen kívüli és a szövegen belüli kontextust, utalva arra, hogy a fizikai értelemben vett környezeten túl a szövegkörnyezetet és a személyek előzetes tudását is ide kell értenünk. Lényegében az értelmezést meghatározó körülmények együttesét értjük kontextuson, mely befolyásolja a közlés funkcióját és jelentését. Ebből az következik, hogy feltételezzük a kontextus és a kommunikátum közötti oksági összefüggést. Az alábbi esettanulmányok célja épp az emlékezés és annak körülményei közötti feltételezett összefüggések bemutatása.

A kommunikátum tehát helyzetileg alakuló szerkezeti eleme a kommunikációnak. A kommunikációs célok kialakítását alapvetően befolyásolja a társas környezet. Nevezzük – van Dijktől és Kintschtől kölcsönözve a kifejezést (van Dijk & Kintsch, 2008) – társas funkcionalitásnak az eltérő helyzetektől függő kommunikációs célokat. A kifejezés arra utal, hogy a szituáció különböző dimenziói korlátozzák a lehetséges célokat, és így a lehetséges beszédeket. Vagyis az interakció környezetének változásával módosul az elérni kívánt állapot, még akkor is, mint jelen esetben, amikor ugyanazon emlékek elbeszéléséről van szó.

Az interperszonális kommunikáció funkciói tehát a kontextushoz kötődnek, az elsődleges kontextust pedig rendszerint a jelenlévők kapcsolata jelenti (Wiemen & Giller, 1995). Az emlékezés esetében ugyanakkor például a helyszín is meghatározó; az alább ismertetett esettanulmányok közül a bányász esetében a helyszín volt a múlt (re)konstruálásának fontos változója.

6 A kontextus fogalmának tudománytörténeti áttekintéséről lásd Horányi (2007: 103–109).

2.3.2. A kontextus és a kommunikációs célok

A kontextus számos tényezője és a kommunikációs célok összefüggése közül most a másik személyt és a helyszínt mint „a releváns kommunikációs aktusokat" kiváltó tényezőt emeljük ki (McQuail, 2003: 314). Ennek oka, hogy az alábbiakban ismertetett kísérletben épp a beszélgetőpartnereket, illetve a helyszínt változtattuk ugyanazon személy ugyanazon történetének elbeszéltetésekor.

Milyen célok vezérlik az emlékezőt történetének elbeszélésekor? A kérdést más nézőpontból és általánosabban feltéve: mi befolyásolja az interakcióban részt vevő személy mondanivalóját? A kommunikációs célokat két nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt instrumentális jellegűek, másrészt kapcsolati jellegűek (Tóth Péter István, 2007: 19). Egy részük aktuális, konkrét, tudatos, a kommunikátor részéről határozottan megfogalmazható. Másik részük implicit, többnyire kevésbé tudatos, és általánosabb. A kettő szoros egységben létezik, egymásra kölcsönösen hatnak.

2.3.3. Benyomáskeltés, homlokzat

A második csoportba tartozó célok az interakció társadalmi szabályozottságából következnek, és elsősorban a homlokzat[7] és a szerep bemutatására és megóvására irányulnak, illetve ezeken keresztül az énkép megítélésére. A személyek általában igyekeznek viselkedésüket a másik elvárásához igazítani, aki erősítheti vagy akadályozhatja a célok megvalósítását. A másik személy elismerését akarjuk ugyanis elérni, szándékosan vagy tudat alatt, és többnyire azon dolgozunk, hogy a társadalmi-kulturális elvárásoknak megfeleljünk. Goffman az interakciók rituális szerveződésével kapcsolatban fejti ki az általa feltételezett funkcionális viszonyt az én szerkezete és a szóbeli érintkezés között. A kettő közötti kapcsolatot a beszélgetések szerkezetébe beépült homlokzatóvással magyarázza (Goffman, 2008: 28–31).

Mindebből következően fontos kérdés lehet, hogy a személy által vitt „vonal", illetve homlokzat a pillanatnyi helyzetnek szól-e vagy van előzménye. Amennyiben az interakcióban résztvevők ismerték egymást, valószínűleg a homlokzat folytatása a korábban felkínáltnak és elfogadottnak. A személyes emlékezet és a kontextus viszonyára lefordítva: ha a visszaemlékezés olyan személy társaságában történik, akit nem ismert addig az emlékező, más képet (vonalat, illetve homlokzatot) alakíthat ki és kínálhat fel magáról, mint ha olyannal beszélgetve idézi fel múltját, akit régóta, közelről ismer.

A kontextus olyan keretet jelent, amelynek elemei visszahatnak, illetve eleve befolyásolják az interakció elsődleges, aktuális céljait és azok megvalósításának módjait. Ezek a szabályozók és minták ugyanakkor nem függetlenek a személy tulajdonságaitól, életkorától és nemétől vagy épp érzelmi állapotától. Az emlékezetkutatás egyik alapkérdése éppen arra vonatkozik, mennyiben tekinthetjük sajátunknak az emlékeinket. Mennyi és mi az, ami individuális, és mennyi és mi az, ami a szociális (Király, 1999)?

A személy és a kontextus olyan kölcsönös viszonyát látjuk, amelyben a személy korábbi tapasztalatai és tulajdonságai befolyásolják a helyzet értelmezését. A körülmények hatását tehát nem lehet elválasztani attól, ahogyan a személy értelmezi a szituációt. A múltról szóló történeteinkben önmagunkat fogalmazzuk meg, ezért meghatározó az involváltság (szituációba bevonódás) mértéke, amely lehet alacsony és magas, és amely kihat az elbeszélés formai és tartalmi elemire is (Hargitai, 2008). A társalgási emlékezetben együtt van jelen egyediségünk és a konkrét környezet hatása.

3. Esettanulmányok

Vizsgálatunk során „megismételt emlékezéseket" elemzünk, és így kívánjuk bemutatni, hogy a társas szituációnak jelentésalkotó hatása van a múltról szóló szövegek létrehozásában. A visszaemlékezők két különböző szituációban elevenítik fel ugyanazon eseményüket. Azt feltételezzük, hogy a „helyzeti (vagy szituatív) identitás" (Pataki, 2004: 60) jelentősen befolyásolja a visszaemlékezést.

7 „A homlokzat kifejezést azon pozitív szociális értékként határozhatjuk meg, amelyet valaki ténylegesen magának követel azon vonal révén, amelyről a többiek feltételezik, hogy egy adott kontextusban az ő vonala" (Goffman, 2008: 11).

3.1. Célok

A vizsgálatnak egyidejűleg három célja van. (1) Igazolni a feltevést, amely szerint a különböző interperszonális helyzetekben a kommunikáció kontextusa megváltoztatja ugyanazon személy ugyanazon emlékének megjelenítését. (2) Feltérképezni és funkciók alapján tipizálni a kontextusnak azokat az elemeit, amelyek döntően hatnak az emlék reprezentációjára. (3) Annak a folyamatnak a szituációk felőli vizsgálata, amikor a személyes emlék áthagyományozódik, és ebben az értelemben, közösségivé válik.

A kísérlet az állandóság és a változás egyidejűségére kérdez rá: hiába a megváltoztathatatlan múlt és a kitörölhetetlen emlékek, az emlékezés körülményei és a szubjektum jelenbeli állapota és tudása képlékennyé teszi azokat.

3.2. „Megismételt emlékezés" – az eljárás

Vizsgálatunk során az adott személy ugyanazon emlékét két különböző helyzetben mondta el és mindkettőt videóra rögzítettük. A szituáción szándékosan változtattunk, mégpedig a beszélgetőtársak körét és/vagy a helyszínt (néhány alkalommal az „eredeti helyszínen" idézték fel alanyaink emlékeiket). A két interjú között négy hét telt el. A „megismételt emlékezések" közül kettőt mutatunk be és elemzünk részletesen.

3.3. Mit vizsgáljunk? Az elemzés szempontjai

Célunk a „megismételt emlékezések" összehasonlítása, amelynek során a szövegek „mintázatát" igyekeztünk manifesztté tenni, vagyis a rejtett szövegelemeket operacionalizálni és így adatot keletkeztetni (Ehmann, 2002: 48). Induktív módon közelítettünk a szövegekhez: nem előre meghatározott szempontrendszert érvényesítettünk az elemzés során, hanem a felvételekben mutatkozó különbségekből és hasonlóságokból vontunk le következtetéseket. Az elemzések során ugyanakkor kialakultak a leggyakoribb szövegelemzési szempontok: új információk megjelenése; ok-okozati összefüggések az események között; időrend; a narrátor nézőpontja; az énbevonódás; általános és konkretizáló elbeszélésmód aránya; a médiaszövegekből ismerhető köztörténeti narratíva és a személyes megfogalmazás viszonya.

3.4. Az interpretáció mértéke – a vizsgálat problémái

A továbbiakban lényegében szövegelemzésről, illetve értelmezésről lesz szó – olyan eljárásról, amely magán viseli a kvalitatív módszerek paradoxonjait.

1. A legalapvetőbb feloldhatatlan probléma a természetes közeg és a megfigyelés együttes alkalmazása *(a beavatkozás)*. Az interakciós „szövegek" is olyan helyzetek, ahol a természetes környezetükben kívánjuk vizsgálni a jelenségeket, azokat a helyzeteket, amelyeket és ahogyan az emberek kialakították – beavatkozás nélkül azonban természetesen nem jöhet létre vizsgálat. Beavatkozásmentes, spontán helyzet összehasonlító vizsgálata szinte lehetetlen feladat (legfeljebb rejtett felvételek készítésével kivitelezhető).
Mi a kontextus részesének tekintjük a kamera jelenlétét és a felvétel készítőjét: tehát vállaltan a megfigyelő által generált szituáció az elemzés tárgya.

2. Az ugyanazon személlyel és témában megismételt beszélgetés *(az ismétlés)* természetesen újabb problémát vet fel, hiszen a megismételt visszaemlékezés elvárásokat alakíthat ki az emlékezőből, önmagával szemben is. Ismétlés nélkül azonban épp a vizsgálat alapvető célkitűzése nem teljesülhet, tudniillik annak megfigyelése és elemzése, hogy az interakció körülményeinek

változása milyen módon hat az interakcióban konstruált emlékre. A személyek azonban nem beavatottak, nem ismerik a vizsgálat célját.

3. A kontextust alkotó összetevők, a *változók* száma nem behatárolható, hiszen minden elem tovább bontható és módosítható.

4. Külön kell szólni a *standardizálás* problémájáról. Kérdés ugyanis, hogy mi az, ami személyes, és mi az, ami a társalgási helyzetből következik. A visszaemlékező hangulata, érzelmi állapota nem választható el a kontextus egyéb összetevőitől, így a szituáció elemei és az általuk kiváltott hatás is nehezen vizsgálható, az ok-okozati viszony a kontextus adott eleme és az emlék megjelenítése között nem mérhető. A környezet és az interakció meghatározó hatását ugyanakkor a múlt felidézésére a kontextuális elemek változtatásával igazolhatjuk.

3.5. Az esettanulmányok elemzése

3.5.1. Csipkereki néni

A visszaemlékező az első felvételen húszéves unokájának beszéli el emlékeit, míg a második szituációban három unokája és felnőtt lánya társaságában teszi ugyanezt. Az interjú helyszíne mindkétszer otthona volt, a felvételek mindkét alkalommal 15 percesek lettek, s mindkétszer ugyanaz a nyitókérdés hangzott el, amelyet egyik unokája tett fel: „Arra szeretnélek megkérni, hogy meséld el nekünk, az ötvenes, hatvanas éveket hogyan élted meg mint gyermek, itt Csipkerekben!" A visszaemlékező ebben a Vas megyei községben élt egész életében. Úgy tűnik, erős lokális identitással bír, mivel ezt az interjú elején hangsúlyozta. A 64 éves asszonyról még annyi derül ki, hogy férjezett: N. I.-néként mutatkozott be. Az első interjú végén hangsúlyozta, hogy bár jó tanuló volt, családi körülményei miatt nem tanulhatott tovább. Több gyermeke született, emellett egész életében reprodukciós munkákat (háztartás, gyermeknevelés) végzett, esetleg még a téeszben dolgozott.

A nyitókérdés tehát nem olyan jellegű volt, amely a visszaemlékezőt arra késztette volna, hogy idézze fel, szerinte mi is történt valójában (tényinterjús jelleg), hanem az elbeszélőt arra kérte, hogy az egykoron történtek egyéni megéléstörténetét jelenítse meg az interjúszituációban.

A nyitókérdés hatására az elbeszélő mindkét alkalommal az 1950-es évekre, „a padláslesöprések időszakára", az 1956-os forradalomra és a téeszszervezésre vonatkozó történeteket szerkesztett. Az első elbeszélés során úgy tűnt, inkább alkalmazkodott a médiából is elleshető köztörténeti elvárásokhoz, a második alkalommal viszont ettől eltért: a nagyobb, és részben fiatalabb közönség hatására a „mindentudó mesélő" pozíciójába helyezkedve részletezte, egyéniesítette történeteit. Ennek megfelelően nem is jutott el ugyanannyi idő alatt a téeszszervezés részletes elbeszéléséig, mint első alkalommal.

Az interjúkban konkrétan mesélt önmagáról, szüleiről, olyan rokonáról, akit megkínoztak, röviden a hatalom helyi és országos képviselőiről. Míg először inkább általános keretbe szerkesztette történeteit, a második alkalommal a mesehallgató közönségnek perszonalizálta az ellenséget is („végrehajtó", „fogdmeg").

Az első interjú során több kérdés nem is hangzott el, úgyhogy ez az interjú hasonlít a Gabriele Rosenthal-féle narratív interjúkra, amelyek során a visszaemlékezők egy nyitókérdésre – belekérdezés nélkül – egységes narratívát alkotnak.[8] A második alkalommal, amikor több unoka részvételével zajlott a visszaemlékezés, a kontextus ilyen jellegű megváltoztatásának hatására több közbevetés is elhangzott. Ezeknek egy része pontosító jellegű kérdés volt („Milyen állatok voltak?", „Milyen rendszerek voltak?"), másik része értékelő jellegű kijelentés; például: „Ez válasz volt végül is. […] Ők nem csinálták volna ezt, ha övelük nem csinálják ugyanezt". Az elbeszélés egyik hallgatójának utóbbi közbevetése arra vonatkozott, amikor a nagymama a kádár-kori ellenforradalmi propaganda Köztársaság térre vonatkozó narratíváját interiorizálva arról beszélt, hogyan akasztottak fel lábuknál fogva embereket a pártház ostrománál:

> „És mindezek után, amikor az megtörtént, látták, átélték, hogy ekkora ö… tömegirtásra készültek, meg ennyi embert kiirtottak, lelőttek, akkor aztán már nagyon bekeményítettek az ellenforra-

8 A módszer alkalmazására többek között lásd Kovács (2008); Kovács & Vajda (2002).

> dalmárok is, mert, ugye úgy nevezték őket, akkor aztán nem néztek semmit, fogták, amelyik kommunistát el tudták csípni, azt a legszemete' dolgokon, dolgokkal kivégezték. Megcsinálták azt velük, hogy teletömték a szájukat papírszázasokkal, mert akkor az volt még, és a lábuknál fogva fölakasztották."

Már ennél a részletnél érdemes felfigyelni az elbeszélés egyes sajátosságaira: egyrészt a visszaemlékező folyamatos történetmondása során a szinonimák halmozásával fokozni akarta a hatást, és akkor torpant meg az elbeszélésben, amikor valamilyen általa rettenetesnek gondolt rész elmeséléséhez érkezett. Másrészt a történet egyes részleteit csak úgy tudta elbeszélni, hogy a korabeli szókincset alkalmazta, például az ellenforradalmárok kifejezést. Érezte azonban, hogy ez nem helyénvaló már a jelenben, ezért rögtön utalt arra, hogy ezt régen nevezték így. Azt azonban nem mondta el, hogy konkrétan kik, csak sejtette, hogy a korabeli hatalom képviselői.

Ez a részlet izgalmas példája a versengő emlékezeteknek. Az addig lineáris jellegű történetmondást ugyanis felnőtt lánya megjegyzése megakasztotta. A közbevetés a normatív alapú rémtörténet erejét próbálta tompítani, mire a nagymama reagált is: „Hát, természetes. Természetes. Természetes dolog, természetes dolog." Úgy tűnik, a nagymamát elbizonytalanította a közbevetés, azonban nem mondott ellent. A lánya nem hagyta ennyiben, és még egy mondattal megerősítette a tételét: „Ők nem csinálták volna ezt, ha ővelük nem csinálják ugyanezt." A nagymama az erre adott válaszában ismételten nem akart vitatkozni, azonban olyan érveket hozott, amilyeneket szintén alkalmaztak a Kádár-korszak 1956-os médiafeldolgozásaiban, például a 30 éves évfordulón 1986-ban levetített Velünk élő történelem sorozatban is. E szerint az ábrázolásmód szerint az események békés tüntetésnek indultak, az ellenforradalmárok később férkőztek be a sorokba:

> „És ők a kezdet kezdetén, az első napon az egyetemisták teljesen ö… ö… fegyvertelenül ö… ö… minden nélkül vonultak föl, ők nem akartak semmi ö… összetűzést, vagy valamit, ők csak, ők csak tüntetni akartak."

Az egyetemisták felvonulásának felidézésénél is az elbeszélő akkor veszített történetmesélői lendületéből, amikor az erőszak lehetősége került szóba: többféle módon leírta eszköztelenségüket (fegyvertelenül, minden nélkül) és a nyomatékosítás végett kétszer is megismételte, az „ők csak" fordulatot.

Érdekes, hogy az első interjú során, amikor a visszaemlékező számára nem volt jól meghatározható az interjú célközönsége, egyik témát sem említette, sem a fejjel lefelé felakasztott embereket, sem a békésen tüntető egyetemistákat. A második interjúban már nem jutott ideje arra, hogy részletezze a téeszszervezést, ezért a megtorlás rövid ismertetésével, majd a téeszszervezésre utalással fejezte be elbeszéléseit.

A falubeli eseményekhez visszatérő rész után elbeszélt megtorlás motívuma viszont hangsúlyos volt az első interjúban is.

> „De aztán, amikor a forradalmat legyőzték, leverték, ugye jöttek utána a szomorúságok, mert aztán összeszedték azokat a fiatalokat a faluból, akik valamiben is részt vettek. Nagyon megverték őket, nagyon megkínozták őket, és a végén a börtönbe kerültek. Nemcsak ők itták meg ennek az egésznek a levét, hanem még a családjuk is, családjaik is. A gyerekeiket nem vették föl az iskolába. A feleségek vagy éppen a családtagokat elkergették, elküldték őket a munkahelyeikről. Amit lehetett, mindent elkövettek velük szembe' azért, amiért meg merték próbálni magukat egy kicsit megmenteni. Vagy éppenséggel a saját falujukba' hát valamit hasznosítani."

Az, ahogyan a megtorlást első és második alkalommal elbeszélte, hasonló abban, ahogyan a történetet bevezette: a forradalomban részt vevő fiatalok megkínzása, megveretése és börtönbe zárása. Azonban itt is más-hogy, sokkal részletesebben mesélte el az eseménysort második alkalommal, hiszen szinonimákkal ismételt, majd a megtorlás családi hatásairól beszélt, a feleségek elveszített munkahelyeiről, a gyermekek sikertelen felvételijéről (vö. Kőrösi & Molnár, 2000). A történetet úgy zárta le, hogy értelmezni próbálta, miért vállaltak szerepet ezek az emberek a forradalmi eseményekben: az 1950-es évek lehetetlen életkörülményein próbáltak

javítani, nemcsak országos, hanem helyi szinten is. Ez utóbbi megjegyzésével is arra utalt, hogy számára nagy jelentőségű a lokális identitás.

Az első interjúban a bemutatkozás, az önreprezentáció után rögtön áttért az 1950-es évek normatív keretbe helyezett elbeszélésére. A történetben önmagát is elhelyezte, gyermekként: „Gyerekként éltem át az ötvenes éveket. Amik bizony nagyon szomorúak voltak." A második interjút is ugyanezzel a normatív kijelentéssel indította, azonban mint egy igazi mese mesélője, tehát nem az egykori történeti események elbeszélője, rögtön jobban részletezte is a történéseket: „Hát, tudjátok, a mama ezt gyerekként élte át, lehetett olyan tízéves körüli, amikor az ötvenkettes, ötvenhármas évek, ötvennégyes évek zajlottak. Nagyon szomorú évek voltak." Egyrészt második alkalommal pontosan meghatározta saját akkori életkorát, másrészt három évet sorolt fel konkrétan, a hármas ismétlést mint mesei elemet idézve.

Az első interjúban, miután közölte, hogy szülei gazdálkodók voltak és állatokat is tartottak, rögtön részletesen ismertette a beadási rendszert. Az első alkalommal itt változtatta meg a történet elbeszélési módját: az addig általános elbeszélés ugyanis különösbe csapott át az állatok részletes ismertetésénél (ekkor csak a disznókat és tyúkokat nevesítette). Ugyanezt a részletezést másodszor egyik unokája kérdésére tette meg (szarvasmarhák, tyúkok, libák, kacsák, disznók). Az első alkalommal azonban visszatért az elbeszélésmódban az általánoshoz, amikor arról beszélt, milyen retorziók érhették azt („gazdálkodó", „illető"), aki nem teljesítette a beadási kötelezettségét:

> „Amennyiben nem sikerült ezeket a dolgokat teljesíteni, akkor, ha más lehetőség nem volt, akkor bezárták a gazdálkodót vagy az apukámat vagy éppen az illetőt, aki nem tudta teljesíteni."

Ennél a résznél az elbeszélő annyiban eufemizált, hogy nem nevezte meg a helyet, ahová a beadási kötelezettségüket nem teljesítőket bezárták. Az első interjúban az elbeszélésmód innentől általános keretben folytatódott. A második interjúban viszont magát a rendszert olyan megtestesült gonoszként ábrázolta, amely a mese hallgatóságának felmenőit kínozta: a dédpapát és dédmamát, őt gyermekként: „amit a te dédpapád, dédmamád, vagy amit én gyerekként megdolgoztam, annak az eredményét mind elvitték".

Ezután az első interjúhoz képest sokkal konkrétabban és részletesebben beszélt arról, hogy mennyi búzájuk maradt (50 kg), és abból mennyi liszt lett (20 kg), és az milyen kevés pogácsára, kalácsra és kenyérre volt elég: „jóformán semennyire" – jelenítette meg az elbeszélő, a részletező felsorolást ellenpontozva. Erre a motívumra hamarosan vissza is tért, miután részletesen mesélt arról, hogyan söpörték le a hatalom emberei a padlást:

> „Nem egyszer, nem kétszer fordult elő, hogy jöttek a végrehajtók, feljönnek a padlásra, tetszik, nem tetszik, lesöpörték úgy a padlást, szó szerint értsétek, hogy egy kenyérre való vagy egy kalácsra való gabona nem maradt".

Az egyik unoka pontosító kérdésére (elvitték magukkal a gabonát?) egészen konkrétan leírta a „fogdmegok" tevékenységét:

> „Jöttek utána az úgynevezett fogdmegok, akik fogták, feldobták a zsákot a hátukra, kint állt a szekér, lehozták a padlásról, felrakták a szekérre a gabonát, aztán irány, vitték…"

Az első interjúban a beadási rendszert nem beszélte el ennyire részletesen, hanem előbb tért rá a forradalom eseményeinek ismertetésére. Talán úgy vélhette, az ismeretlen hallgatóközönség számára a köztörténet által kiemelt történelmi eseményként nyilvántartott forradalom történetének elmesélése izgalmasabb, mint a beadási rendszer részletezése. Vajon miért vélte úgy, hogy az unokák számára a forradalmi narratíva kevésbé érdekes? Vagy egyszerűen csak elidőzött a részleteknél? Felelevenedett emlékeiben az egykori kalács, pogácsa és kenyér emlékének hiánya?

Az első interjúban a forradalomhoz vezető utat, szemben a történeti ábrázolásokkal, nem olyan folyamatként jelenítette meg, mely a szovjetunióbeli reformok hatására fejlődött forradalommá, hanem az embereknek arra adott reakciójaként, hogy a beadási rendszer miatt hiába dolgoztak, elszegényedtek és éheztek:

> „Hát, nagyon szegénység volt a faluba', mindenki el volt keseredve, mert bizony nagyon-nagyon sokat dolgoztunk, látástól vakulásig, mikulásig. Addig tengődtünk, addig tengődtünk, amíg egyszer csak elérkezett az 1956. Arra már annyira tele volt az embereknek a lelkiismeretük, meg a mindenük, el voltak szegényedve, el voltak szomorodva. És tudomásunkra jutott, hogy Pesten kitört a forradalom. Itt is kezdtek összeverődni az emberek csoportokba', mert már úgy látták, ez így tovább nem mehet, mert már kenyérrevalójuk se volt, ennivalójuk se volt, állatok se voltak, mindent elvittek. Semmi nem maradt."

Az első interjúban ez az egy olyan szövegrészlet, amelyben próbált modernebbnek tartott kifejezést is alkalmazni a visszaemlékező: a „látástól vakulásig" szólást „látástól mikulásig"-ra módosította. Elképzelhető, hogy a „tele volt a hócipőjük" kifejezést is használni szerette volna, azonban vagy nem jutott hirtelen eszébe, vagy erősnek érezte az interjúszituációban, így a „tele volt a lelkiismeretük" hangzott el. Ezen kívül halmozottan jelenítette meg a hiányt, amikor arról beszélt, mijük nem volt az embereknek.

Ebben a visszaemlékezés-részletben nem beszél arról, hogyan jutott az emberek tudomására az, hogy Pesten kitört a forradalom. A második interjúban azonban magát a kommunikációs szituációt elemezte részletesen:

> „Mi történt, egyszercsak az, hogy ugye, a faluba' akkor voltak ilyen kis dobozszerű rádiók némelyik helyen és összejártak az emberek rádiót hallgatni. Mert minden családnak nem volt rádiója. És egyszer csak mit ád isten. Egyszer mi is átmegyünk a szomszédba, és mit hallunk: Pesten kitört a forradalom."

Az 1956-os forradalmat a férfiak forradalmának is szokták nevezni, mivel a visszaemlékezések középpontjában a politikai aktivitás történetei állnak. Ezekben a történetekben a nők, akik csak kivételes esetben „aktív résztvevői" az eseményeknek, inkább megfigyelők, vagy a felkelőket segítő főző- és ápolószemélyzet funkcióiban jelennek meg (Tóth, 2002, 2007). A visszaemlékező elbeszélése megfelel a 1956-os női történetekkel kapcsolatos szerepelvárásoknak: fiatal lányként szemlélődik, megfigyel, de nem avatkozik be. Nem így beszélt azonban első alkalommal a téeszszervezésről és arról, hogy szülei betegsége miatt családfenntartónak kellett lennie. Olyan fiatal lányként jelenítette meg önmagát, aki az alatt az idő alatt, míg szülei a padláson bujkáltak, szembeszállt a téeszszervezőkkel is.

A visszaemlékező az 1956-ban történteket hasonlóképpen beszélte el, mint ahogy a falusi eseményekkel kapcsolatos történeti kutatások azt ábrázolni szokták.[9] Mindkét alkalommal hasonló motívumokat emelt ki az elbeszélésben: a sarló-kalapács leverését, a beérkező busz továbbhaladásának megakadályozását, a beszolgáltatási papírok elégetését, a párttitkár elkergetését. Azt is hangsúlyozta, hogy vakmerő fiatalok cselekedték mindezt, akiket az öregek hiába figyelmeztettek tetteik következményére. Amiben a két elbeszélés között különbség van, az szintén a részletezés foka, illetve a szóhasználat. Egyik alkalommal sem emlékezett vissza arra, hogy nemzetőrségek, forradalmi bizottságok alakultak. Az első interjúban helyette a „gárdista" szót használta, amelyet az elmúlt években gyakran hallhatott a médiában.[10] „És hát itt a faluba' is csak gyülekeztek, csak gyülekeztek a fiatalok, hogy mennek Szombathelyre, mert ott is aztán megalakultak a gárdisták, hogy azokkal csatlakozzanak."

A két, konkrét, 1956-os elbeszélés közötti különbségeket plasztikusan megjelenítette a busz megállításáról szóló történet és a beadással kapcsolatos iratok felgyújtása. Az első alkalommal így beszélte el:

> „Utána megjelentek a községi tanácson. Ott is betörték az ajtót. Onnan aztán kihordták az összes leadási jegyzőkönyvet, az összes adóbevallásokat, kivitték az utca közepére, az útra és ott meggyújtották. Hát volt ott egy olyan nagy halom papír, hogy hát, hát egy-két méter magasan

9 Bár ennek a községnek 1956-os történetét részletesen nem tárták még fel, a falu wikipédiás oldalán az alábbi információk szerepelnek: „Az 1956-os forradalom szele Csipkerek lakosságát is megérintette. Véres eseményekre ekkor sem került sor, de a nép hangos felvonulással követelte a beszolgáltatási kötelezettség megszüntetését, majd elégette a beszolgáltatási papírokat." http://hu.wikipedia.org/wiki/Csipkerek (utolsó letöltés: 2010. október 2.).

10 Érdekes jelenség, hogy tíz évvel ezelőtt készített interjúkban ugyanilyen szerepet töltött be a „kommandós" elnevezés. (Tóth, 2007: 393).

> biztos voltak a papírok. Égtek, hatalmas nagy lánggal, a fiatalok körbeállták, énekelték a Himnuszt, közben jött az autóbusz, a fiatalok megállították azt is. Kiszálltak az utasok, ők is odamentek a többiekhez. Ők is ugyanúgy részt vettek mindenben, mint a falubeliek. Utána, utána innét mentek, mentek tovább a kocsmába. A kocsmába szintén leverték a… a vörös csillagos zászlót, meg a sarló-kalapácsos címert."

A második interjú során ugyanezt a történetet így mesélte el:

> „És képzeljétek el, mikor már jó sokan voltak, az egyik elkiáltotta magát, hogy na, énekeljük el a Himnuszt. Mindenki odament. Mindenki, sorba álltak ott, körbeállták azt a hatalmas nagy tüzet. Hatalmas tűz volt ám. Vigyázzba állva. Meg ilyen kis pici papírzászlókat, de nemzetiszínű zászlókat, hogy honnan szedték elő, fogalmam nincs róla, mert mindenkinek az volt a kezébe, lengették és énekelték a Himnuszt és közbe' mondták a Talpra magyart meg a Nemzeti dalt. Hát, ahogyan ott zajlik ez az egész dolog, képzeljétek el, hogy jött ám egy busz is. Hát ugye mivel az út közepén volt ez a tűz, tűzrakás, nem tudott továbbmenni, le kellett neki állni. Az összes utas, aki bent volt, mind kiszállt, mind odament, mind az egyig. Folytatta tovább az éneklést, meg a meg a zászlólengetést, meg mindenki ott nézte, nézte, hogy most itt mi történik. Na, amikor már lejjebb ö… leégett jobban ez a sok papír, aztán akkor, ugye, elengedték a buszt, azt' el tudott menni."

Az elbeszélő tehát az első alkalommal inkább a tárgyilagosságra törekedett, másodszor a részletezést részesítette előnyben. Az első elbeszélésnél, mielőtt a kocsmát szóba hozta volna, az utána szót kétszer is megismételte. Elképzelhető, hogy elgondolkozott azon, helyénvaló-e az interjúszituációban a kocsmát említeni. Második alkalommal erről már nem is beszélt, helyette egy, a rendszerváltás utáni médiában gyakran felidézett eseményt mesél el: az 1956. október 25-ei Kossuth téri vérengzést. Ennek a történetnek az elmesélése kapcsán osztott meg egy olyan erkölcsi dilemmát is a hallgatóságával, amelynek plasztikus ábrázolásához, és hogy életszerűbbé tegye a történetet, saját rokona elbeszéléseként mesélte el:

> „A papának is volt egy ilyen rokona, aki azt mondta, hogy, jaj, nagybátyám, tudja, milyen világ volt ott, a saját anyánkra kellett lőni, meg a saját apánkra. Mert ha nem tettük, akkor az volt a parancs. Bólintott a vezérőrnagy meg a nem tudom, milyen beosztásban lévő a másik katonára, hogy amennyiben te nem teszed meg, akkor lelőlek. Kénytelenek voltunk. És hát ugye mindenki, mindenki meg volt ijedve."

Vajon ezt a végletes dilemmát egy második világháborús filmben láthatta? Talán azzal a célzattal is osztotta meg ezt unokáival, amit az interjú végén, összegzésképpen fogalmazott meg: történet-elbeszéléseinek az is volt a célja, hogy a gyerekek az iskolában el tudják mesélni ezeket a történeteket a múltról:

> „Remélem, hogyha történelemórán odakerül a sor, hogy a tanár bácsi vagy a tanár néni megkérdezi, mi volt, akkor valami megmarad bennetek és el tudjátok mesélni, hogy az én mamám elmesélte ezeket nekünk."

És itt válhatunk ismét tanúivá annak, hogyan fordul át a kommunikatív emlékezet tanúságtételbe. A nagymama valószínűleg úgy vélte, az ő történetei olyan igaz történetek, amelyek az iskolai szocializációs közegben is megállják a helyüket.

Eredmények összefoglalása

A visszaemlékező múltrekonstrukcióinak eltérései valószínűsíthetően a hallgatóság megváltozásával (is) magyarázható. A következő szempontok alapján foglalhatjuk össze a különbségeket:

1. a visszaemlékező mindkét esetben használt mesei elemeket, sémákat, azonban szembetűnő, hogy a második interjú során (ennek részben a gyermekhallgatóság lehet az oka) sokkal többször élt ilyen fordulatokkal;
2. a második alkalommal a beszélgetőtársak közbevetése hatására új nézőponthoz is igazodnia kellett a visszaemlékezőnek (versengő visszaemlékezés);
3. a második alkalommal megszemélyesítette szereplőit (fogdmeg, végrehajtó), szemben az elsővel, amikor nem tudta, milyen közönséghez szól, ezért inkább többes szám harmadik személyt vagy általános alanyt használt. A perszonalizáció jelenti azt is, hogy egyes történeteket úgy mesélt el, mintha az valamelyik rokonával esett volna meg, nem egy ismeretlen emberrel;
4. az általános és a konkrét viszonya változott: a második szituációban részletesebb, konkretizálóbb volt az elbeszélés;
5. a második szituációban a mindentudó elmesélő pozícióját vette fel, amelyhez erős tanítói szándék is kapcsolódik (az énmeghatározás különbsége).

3.5.2. A bányász

Szemben az előző „megismételt emlékezéssel", a második interjúban az emlékezés kontextusa úgy módosult, hogy a történet-elbeszélés színterét változtattuk meg. Az interjú készítője ugyanaz a személy volt. A visszaemlékező bányászról 17 éves korában, 1954-ben, szobrot készítettek. Először otthonában interjúvolta meg a kérdező, második alkalommal azonban a szobornál, amely a város egyik muzealizált közterén áll. Így az emlékezés mechanizmusa nem a más hallgatóközönség, hanem a hely hatására működött másként.

Összevetve az előző interjúval, a kérdező mindkét alkalommal gyakran kérdezett, próbálkozott a beszélgetés irányításával, aminek a visszaemlékező meg akart felelni, ám néha eltért az instrukcióktól. A kérdések egy része egészen konkrét tudás megszerzésére irányult („Miből készült a szobor?"), másik része emocionális jellegű volt. Ilyennek számít a második interjú bevezető kérdése is: „Na, hát akkor kijöttünk a szoborhoz. Meséljen egy kicsit róla most, milyen érzés újra látni." A válaszában a visszaemlékező értelemszerűen a helyszín hatására felidéződő érzéseiről kezdett beszélni. Nosztalgiával emlékezett vissza a fiatalságára, szembeállítva az akkori életét a jelenlegivel: „Jó volna olyan fiatalnak lenni, mint amikor csinálták rólam ezt a szobrot. Hogy mennyivel más volt az. Más világ volt az."

Az interjúkészítő a két alkalommal nem ugyanazt a nyitókérdést tette fel. Első kérdése normatív alapon azt feltételezte, hogy abban az időszakban (is) dicsőségnek számított, ha valakiről még életében szobrot készítettek. Ez a feltételezés azzal függ össze, hogy a szobor „örök időkre" megörökítő gesztusa, az emlékezet egyfajta uralása csak a különleges képességekkel megáldottaknak, a kiemelkedő teljesítményt elérőknek, a díjazottaknak jár. Egy 17 éves (korabeli kifejezéssel élve) vájártanuló fiú egyik kategóriába sem illik, ezért az, hogy róla szobor készült, feszültséget is kelthetett a környezetében. Erről a bányász mindkét alkalommal mesélt. „Egymás közt ilyen zrika, cukkoltak, mindig mondták, ott áll, azt nézd meg."

Az első kérdés tehát így hangzott: „Úgy hallottam, nagy dicsőség érte fiatal korában Emil bácsit, ugyanis készítettek róla egy szobrot. Hogyan készült ez a szobor?" A szobor modellje a kérdésre adott válaszában hangsúlyozta, hogy munkatársai közül mindenki izgatott volt, kit fog kiválasztani a feladatra a művész. A pillanatot, amikor meglátták egymást, mind a két alkalommal hasonló részletességgel mesélte el.

Az időtényező abban a kontextusban is szerepet játszott az interjú elején, hogy a kérdező azt hitte, régen látta magát a szobrot, de ezt a félreértést tisztázták: az egykori modell ki szokta vinni unokáit a szoborhoz.

A különböző nyitókérdések hatására olyan jellegű párhuzamos történet-elbeszéléseknek nem is lehetünk tanúi, mint az első visszaemlékezőnél, így ezúttal inkább azt az utat választottuk, hogy a kétszer elbeszélt történeteket nem idősorrendben, hanem tematikusan vetjük össze.

A megismerkedés a szobrászművésszel

> „Nőket elvetette, mondta a K., hogy nő szóba se jöhet, mert fejtőkalapáccsal a vállán fog állni a szobor, csak férfi lehet. Bejött a műhelybe és akkor körülnézett. Bála ruhán ültem, kupacon. És mutatott a kezivel, hogy na az, akire nekem szükségem van. Leszálltam, bemutatkoztam, mondtam L. Emil vagyok, mondta, hogy K. Attila szobrászművész vagyok, bemutatkoztunk. Én fogok most veled dolgozni. Nyugodtan tegezzél vissza. Visszategeztem."

Ebben a történetben a visszaemlékező azt hangsúlyozta, hogy a szoborkészítéshez szükséges fizikai állóképesség (a fejtőkalapács tartása órákon át) miatt csak férfi modell jöhetett szóba. Visszafogottan, szerényen beszélt, és a kiválasztás szituációját is természetesként ábrázolta: nem hangsúlyozta, hogy valószínűleg testi adottságai, ereje miatt szemelte ki őt a művész a feladatra. Hangsúlyozta a munkakörülmények barátságos légkörét.

Második alkalommal, amikor mindezt a róla készült szobrot átölelve mesélte el, akkor e szituáció hatására is, kicsit részletesebben idézte fel az egykor történteket: az általa felidézett közeg, a műhely, ahol kiválasztásakor ült, azonos volt, azonban mind a színhelyet, mind egykori főnökét, mentorát, aki sejthetően beajánlotta őt, megnevezte:

> „Bent ültünk […], ahol volt a figuránsok műhelye. És oda bejött ez a K. és kérdezte a K. Feri bácsitól, hogy hát ki legyen az, ki állja a modellt? És akkor ilyen ruhakupac tetején ültem fönt […] oda felmutatott és mondta, hogy az az ember, az jöjjön le onnan, azzal fogok dolgozni, az fog állni modellt."

A ruha

A szobor megalkotása, mint a mindennapi rutintól eltérő élethelyzet, abban is szimbolikusan megmutatkozott, hogy a modellt átöltöztették; ő ezt a történetet mindkét alkalommal el is mesélte.

> „És attól kezdve nekem megmondták, hogy amit ő mond, a K., azt kell csinálnom, tehát […] akkor átvittek mindjárt a raktárba, ruharaktárba. Új ruhát vételeztek. Én ültem le, ő hajtogatta föl még a kabát ujját is, nadrágomat. […] Ő hajtogatta föl meg a gyűrődéseket ő készítette el precízen."

A második alkalommal (a helyszínen) ezen a ponton is a sokkal inkább részletező elbeszélésmód jellemezte a visszaemlékezőt. Ennek oka lehetett az, hogy másodszor találkozott az interjúkészítővel, de lehetett a helyszín tényleges hatása is. Ekkor árulta el, amit az előző interjúban elhallgatott, hogy végül félmeztelen szobor készült róla (ami a felvételen nyilvánvalóan látható):

> „Ez a bányászruha, melósruha, amivel lent dolgozunk. Először úgy csinálta, hogy kabátban voltam, és akkor nem tetszett neki, azt mondta, inkább legyek félmeztelen és akkor a fejtőkalapácsot fogtam a vállamon."

A szobor helye

Az emlékezet helyei szimbolikus jelentőségűek. Így a szobor áthelyezése értékvesztést jelenített meg. Mindkét interjúban elmesélte ezt a történetet is. Az elbeszélésben a bányászok életvilágát is hanyatlónak jelenítette meg. Először részletesen felidézte az avatási ünnepséggel járó dicsőséget:

> „Akkor tervbe' volt, hogy ilyen talapzaton a szálloda előtt lesz elhelyezve, mert megkapta a megbízatást az igazgatóságtól, az igazgató úrtól. […] A 16-os aknához tették, ott volt a Kaposvári Feri bácsi, a figuránsok főnöke, a mérnök, aki, és akkor ő mondta, hogy emide gyere, itt álljál, lássák, hol vagy. Rendesen kint volt bányászzenekar, minden, mikor avatták. Büszke volt a fater is, hogy az ő fiáról készül a szobor. Igen, és nagyon sokáig ott volt […] 88-ban, amikor, ugye voltak, nyugdíjba asszem 85 vagy 86 került ki. És most, ha jól értesültem, […] van a vájáriskolában egy könyv, ahol szerepel ez. És ott is megemlítik, hogy itteni tanuló volt. […] oroszlányi gyerek volt, akiről készült."

Érdekes, ahogyan nem mondta ki, tabusította a rendszerváltást – a szobrot emiatt tették más helyre –, és 1988-hoz, majd a nyugdíjazásához kötötte a szobor áthelyezését. A jelenbeli megbecsülését igazolandó felidézte, hogy egy tankönyvben is szerepel. A második alkalomnál, a helyszínen is utalt arra, hogy a szobor eredeti helye forgalmasabb volt – és még annál is központibb lett volna a tervezett hely a szállodánál, azonban a szobor elkészülte már az 1953-as fordulat után volt (vélhetőleg ezért vetették el az eredetileg tervezett színteret). A visszaemlékező úgy ábrázolta, és ez talán elszólás is lehetett, hogy a jelenlegi helyén a szobor „végső helyen" van, onnan már nem fogják továbbszállítani. Kicsit talán keserűen jegyezte meg, hogy az emberek általában össze szokták keverni ezt a szobrot egy bányamentős által készítettel. Mindezen elemek részletes elbeszélését úgy tűnik, a helyszín hatására tartotta fontosnak.

> „Az forgalmasabb hely, ugye, mentek az üzemekbe, különböző gyárakból és akkor ott mindenki oda-oda kukkantott. […] A múzeumnál, ott végső helyen … áll. [Manapság] mindenki összekavarja először Á.-val. Azt azt az Á. csinálta, aki egy bányamentős gyerek."

Töredékek a szobrász életéből

Úgy tűnik, a bányász történeteiben a szobrász (aki balesetben halt meg) központi szerepet játszott, az ő sorsának elbeszélése is olyan történet volt, amit kétszer is felidézett. A tragikus baleset narratív elemei hasonlók, azonban az azt bevezető történet, amely arról szól, hogyan „disszidált" a szobrász 1956-ban, eltérőek. Az első alkalommal, az otthonában készült interjúban, akárcsak az első visszaemlékezőnél, nála is erősen kötődik az emlék 1956-hoz. Neki azonban nem a történtek narratív keretbe szerkesztése okozott nehézséget, hanem az eseménysor megnevezése. Nála is megjelentek a hatalom képviselői, úgy, hogy rajta keresték az emigrált szobrászt:

> „Egyetlenegyszer érdeklődtek, egyetlenegyszer kérdezték. […] Hol lehet vajon a Krizsán. És akkor én mondtam, hogy nem tudom, ötvenhatban volt az ellenforradalom vagy forradalom, és akkor nem tudtuk, hogy hova került. És állítólag ő kiment Ausztráliába."

Második alkalommal, a szobornál már a korabeli „disszidált" kifejezést használta, azonban itt a történetből fontosabbnak tartotta azt kiemelni, hogy a művész életében az ausztráliai időszak – ahonnan azután nem sokkal a baleset előtt visszatért Magyarországra – az anyagi gyarapodás szempontjából volt kiemelkedő jelentőségű: „Ő eldisszidált, elment annak idején, ő Melbourne-ben volt. Meg ö egy ilyen nem tudom üzeme volt neki. Felesége által. Mert oda nősült."

Egyszer elbeszélt történet: önéletrajzi töredék

Végül egy olyan történetet elemzünk, amelyet a visszaemlékező csak egyszer mesélt el. Az egykori modell fontosnak tartotta, hogy a szoborkészítés folyamata időigényes és fárasztó volt; két-három óráig tartotta a kalapácsot, és jóformán mozdulatlanul kellett állnia. Ezt azonban nem jelenítette meg kimerítőnek. Az első alkalommal helyette inkább azt hangsúlyozta, hogy milyen jókat beszélgettek a művésszel, aki nagyon érdekesnek találta, hogy ő Franciaországban született, és kérdezte arról is, miért lett bányász. A visszaemlékező arról nem beszélt, hogy miért került a családja külföldre – szólt viszont sikertelen nagyvárosi bevándorlásáról. Ez azért érdekes, mert a migrációkutatásoknak viszonylag elhanyagolt területe azoknak a története, akik szerencsét próbálnak a nagyvárosban, majd visszatérnek szülőföldjükre. A visszavándorlók történetei alapvetően kétféleképpen értelmezhetőek. Az egyik ábrázolásmód azt hangsúlyozza, hogy azok térnek vissza, akiknek nem sikerült integrálódniuk a városi társadalomba, ezért életútjuk megtört a visszaköltözéssel. A másik ábrázolásmód nem a visszavándorlók sikertelenségét hangsúlyozza, hanem éppen ellenkezőleg: azt a sikert, amit a városban szerzett tapasztalatok átadásával a helyi társadalomban elérhetnek. A szobor egykori modellje egyrészt saját döntéseként, saját lustaságának következményeként ábrázolta azt, hogy nem valósította meg az édesapja által számára kijelölt életutat, és így nem lett társadalmilag mobil. Másrészt elutasító, ellenséges közegként jelenítette meg a fővárosi világot, mint amely nem fogadta be őt:

> „Kérdezte, hogy hogy lettem bányász. Mondtam, apám ragaszkodott először, hogy elvitt Pesten, Csepelen, hogy autószerelő legyek, de nem fogadtak be a pesti gyerekek, ugye, bunkó bányász, meg ez, meg az, ment a cúg. És akkor mondtam, hogy ez nem. És akkor így kerültem oda, Karcsi bácsi fölkarolt. Nagy karriert futhattam volna be, de hát nem fogadtam szót. Ittam, a piát többre értékeltem akkor…[Bányászként] nagyon sok, rengeteg időt töltöttem el, […] közben bányamentő lettem, […] mi jártunk a múzeumba takarítani."

Eredmények összefoglalása

A két interjú közötti különbségeket a következő szempontok alapján foglalhatjuk össze:

1. a visszaemlékező a második szituációban, a szobornál elbeszélt történetben több, verbálisan is kifejezett érzelmi viszonyt mutatott a múlt időszakához (érzelmi bevonódás);
2. a második szituációban részletesebb, konkretizálóbb az elbeszélés, az elsőben inkább általános;
3. a második szituációban kiemelt szereppel bír a kérdező: míg az első elemzésnél a narratív jelleg dominál, itt a gyakori és irányított kérdések miatt talán túl részletesen is mesélt az elbeszélő tényekről;
4. a visszaemlékező nem változtatta meg elbeszélői pozícióját: a színhelyen sem öltötte magára a mindentudó mesélő szerepét;
5. a köztörténeti narratívák helyett az egyéni életutak elbeszélése (mind a saját, mind a szobrászé) dominál;
6. bár két köztörténeti szempontból fontos esemény (1956 és a rendszerváltás) megjelenik, említésszerűen és tabusítva;
7. a tér és a térről, térhasználatról szóló elbeszélések kiemelt szerepe értelemszerűen a második alkalommal dominál (szobor áthelyezésének története);
8. a paternalista állami gesztus (szoborkészítés fizikai munkásról) alapvetően meghatározza a visszaemlékező szituatív identitását;
9. a második szituációban utalt arra, hogy visszajár a szoborhoz, ami arra enged következtetni, hogy a történetnek kiemelkedő jelentősége van életút-elbeszéléseiben.

4. Következtetések

Módszertani kísérletünk során ugyan előre nem terveztük, a két interjú között fontos különbség volt, hogy első alkalommal nő mesélt történeteket, második alkalommal férfi. A női szereppel kapcsolatos elvárásokhoz inkább hozzátartozik a bőbeszédűség, a könnyebb kapcsolatteremtési képesség, esetleg fecsegés a hallgatósággal. Ez esetünkben is így történt.

Mivel a visszaemlékezők olyan generációhoz tartoznak, amelynek tagjai az általuk megtapasztalt személyes tudást szeretnék átadni a jövendő nemzedékeinek, történeteiket hallgatva tanúi lehetünk annak, ahogyan a személyes emlékezet hagyományba fordul át, majd az adott történelmi időszakra, az 1950-es évekre vonatkozó emlékezet megszilárdulva a történelmi, kollektív emlékezet része lesz. Míg az első visszaemlékező interjúi inkább narratív jellegűek, kevés közbevetéssel, addig a második interjú a direkt, tényre kíváncsi kérdések miatt sokkal irányítottabb. Az első visszaemlékező első interjúját egy elképzelt közönségnek adta, nem tudta, ki lesz a videofelvétel célközönsége, ezért sokkal általánosabb, a köztörténeti kerethez jobban illeszkedő narratívákat mesélt el, kivéve családja ellenállását a téeszszervezésnek, amiben ő maga személyesen megjelent és elmesélte, mennyire félt a hatalomtól. A második alkalommal a nagyobb hallgatóközönség hatására, amely ráadásul unokáiból és lányából állt, sokkal inkább a mindentudó mesélő szerepébe helyezkedett, ezért elbeszéléseit is máshogy szerkesztette: mesei elemeket használt, a világot jókra és gonoszokra osztotta fel, gyakran élt a halmozás, fokozás, szinonimák által nyújtott nyelvi lehetőségekkel.

A visszaemlékező bányász nem változtatott nyelvi eszközkészletén az interjú helyszínének megváltoztatása miatt. Viszont a szobor látványa, az emlékezet helyének hatására sokkal emocionálisabbá vált elbeszélése: ez azoknál a történeteknél érzékelhető igazán, amelyeket már az első interjúban is elmesélt. A szoborkészítés és a szobrászművésszel való kapcsolata, annak tragikus sorsa sokkal inkább a visszaemlékező (bányász) szemszögéből jeleníti meg az eseményeket, mint a női visszaemlékezőnél. A férfinál világának határát sokkal inkább nyelvhasználati sajátosságai jelentették, mint a nőnél. Ezért sem véletlen, hogy a bányásznál a köztörténeti narratíva szempontjából fontos események, 1956 és a rendszerváltás csak említésszerűen jelentek meg. Mindkét visszaemlékezőnek az elbeszélései tartalmaznak traumatikus élményeket: az asszonynál ezek inkább a hatalmi elnyomás egyéni megéléstörténetei, a bányásznál pedig az egyéni életútban bekövetkezhető tragédia (a szobrász halálának) átélése. A bányász elbeszéléseiben azonban nem találtunk példát a versengő emlékezet jelenségére: a kérdező és a válaszoló együtt próbálja formálni, rögzíteni a kommunikatív emlékezetben élő eseményeket a hagyomány és a majdani kollektív emlékezet számára.

Irodalom

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában.* Budapest: Atlantisz.

Bartlett, Frederic Charles (1985): *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Budapest: Gondolat.

Bower, Gordon H. & Forgas, Joseph P. (2007): A hangulatok szerepe az emlékezésben. In. Forgács József (szerk.): *Az érzelmek pszichológiája.* Budapest: Kairosz.

Bower, Gordon H. (1992): Hangulat és memória. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* Budapest: Tankönyvkiadó, 265–311.

Brown, Roger & Kulik, James (1977): Flashbulb memories. *Cognition,* 5. 73–99.

Domschitz Mátyás & Hamp Gábor (2007): A kommunikáció színtereiről. In: Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest: AKTI – Typotex.

Draaisma, Douwe (2002): *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története.* Budapest: Typotex.

Ehmann Bea (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.

Freud, Sigmund (1992): Gyermekkori emlékek és fedőemlékek. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* Budapest: Tankönyvkiadó, 503–513.

Goffman, Erving (2008): A homlokzatról. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra.* Budapest: Typotex.

Gyáni Gábor (2010): *Az elveszíthető múlt*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Habermas, Jürgen (1997): Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba & Síklaki István & Terstyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris, 228–259.

Halbwachs, Maurice (1967): *Das Kollektive Gedachtnis*. Stuttgart.

Halbwachs, Maurice (2000): Kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor & Némedi Dénes & Somlai Péter (szerk.). *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* Budapest: Új Mandátum.

Hargitai Rita: Kontextus és elbeszélés. Az elbeszélői kontextus szerepe a narratív pszichológiai tartalomelemzésben. In: Vincze Orsolya & Bigazzi Sára (szerk.): *Élmény, történet – a történetek élménye.* Új Mandátum, 2008, 78–90.

Horányi Özséb (szerk.) (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest: AKTI – Typotex.

Király Ildikó (1999): Társas tényező az emlékezetkutatásban: sajátjaink-e az emlékeink. In: Kónya Anikó & Király Ildikó & Bodor Péter & Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 559–565.

Kónya Anikó (1999): A személyes emlékek társas természete. In: Kónya Anikó & Király Ildikó & Bodor Péter & Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 545–558.

Kovács Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.

Kovács Éva & Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.

Kőrösi Zsuzsanna & Molnár Adrienne (2000): *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest: 1956-os Intézet.

László János (2003): Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány,* 1.

László János (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Budapest: Új Mandátum.

László János (2004): A második kognitív forradalom: a narratív pszichológia és a kognitív pszichológia viszonya. In: László János & Kállai János & Bereczkei Tamás (szerk.): *A reprezentáció szintjei.* Budapest: Gondolat, 324–340.

McQuail, Denis (2003): A kommunikáció funkciói: egy nem funkcionalista áttekintés. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*. Budapest: General Press.

Niethammer, Lutz (2002): Ego-Histoire und andere Erinnerungsversuche. Wien: Böhlau.

Nigro, Georgia & Neisser, Ulric (1992): A személyes emlékek nézőpontjai. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* Budapest: Tankönyvkiadó, 483–503.

Pataki Ferenc (2004): *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum.

Pléh Csaba (1986): *A történetszerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tóth Eszter Zsófia (2002): A társadalmi részvétel egyes kérdései 1956-ban. In: Püski Levente & Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen: 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, 379–381.

Tóth Eszter Zsófia (2007): Munkások és munkásnők 56-os megéléstörténetei. In: Gyáni Gábor & Rainer M. János (szerk.): *1956 az újabb történeti irodalomban*. Budapest: 1956-os Intézet, 388–404.

Tóth Péter István (2007): Kommunikáció tervek és célok az interakcióban. A kommunikáció szociálpszichológiai aspektusai. In: Fehér Katalin (szerk.): *Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből.* Budapest: L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 13–32.

van Dijk, Teun Adrianus & Kintsch, Walter (2008): A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Budapest: Typotex.

Weinrich, Harald (2002): *A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz.

Wiemen, John M. & Giles, Howard (1995): Az interperszonális kommunikáció. In: Hewstone, Miles et al. (szerk.): *Szociálpszichológia európai szemszögből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.